

ПРАВОСЛАВНЕ БОГОСЛУЖБЕНЕ КЊИГЕ ШТАМПАНЕ У САРАЈЕВУ 1890–1902.

Апстракт: Богослужбене књиге штампане у Сарајеву 1890–1902. године, у вријеме аустроугарске окупације, до сада нису систематски обрађиване, нити им је придаван црквено-историјски значај. На неким мјестима у литератури су спомињане уз асоцијацију расрбљавања и насилног унијаћења народа у Босни и Херцеговини. Штампане су по директиви аустроугарских власти, о трошку Владе, у Земаљској штампарији у Сарајеву. Формални благослов за штампање дали су цариградски патријарх и босанскохерцеговачки митрополити. Ове књиге најприје су продаване по изузетно ниској цијени, а затим су у многе градове и села долазиле као „дар цара Фрање Јосифа”, док их је велики број пропао у складиштима. До нас су многе дошле у изузетно очуваном стању, што свједочи о томе да су веома ријетко коришћене у богослужбене сврхе.

Кључне ријечи: црква у Босни и Херцеговини, богослужбене књиге, Јеванђеље, Апостол, Бењамин Калај.

О богослужбеним књигама

Богослужбене књиге Православне цркве су зборници богослужбених последовања, молитава и химни који се користе у дневном, седмичном и годишњем богослужбеном кругу. Ове књиге помажу свештеницима и појцима да се богослужбени поредак одржава по правилу (Типику) и са предањском тачношћу. У свим помјесним православним црквама („од краја до краја васељене”) богослужбене књиге су исте садржине, с изузецима служби мјесних празновања светих и неких богослужбених чинова који су својствени неком народу.

Кроз историју је познато да су основни писци богослужбених текстова били епископи и монаси „на гласу светости”, тј. они који су имали кристално тачно вјероисповиједање и подвижничко живљење. То право и аутентично слављење Бога брижљиво је чувано из нараштаја у нараштај, са великом пажњом, да се „ништа не исквари” или промијени. Зато је и преписивачка дјелатност богослужбених текстова често повјеравана монасима подвижницима спремним да животом бране аутентичност догмата вјере који се опјевавају на богослужењима. С појавом штампарија умножавање богослужбених књига често излази изван манастирских зидина, али је и даље праћено дужном критиком и рецензијом.

Код српског народа богослужбене књиге су штампане на Цетињу, у Горажду, Венецији, Бечу, Пешти, Будиму, Новом Саду, Карловцима, Београду, Крагујевцу итд. Патриотски настројеном свештенству посебно су биле миле књиге које су доношене из царске Русије,

¹ matavaz2020@gmail.com

Аутор је в. д. намјесника Манастира Ступље. – Напомена ур.

а штампане су у Кијеву, Москви и Санкт Петербургу. Руске књиге храбриле су српско свештенство и народ да остану чврсто у православном вјероисповиједању јер имају „православног заштитника”. Они су све из Русије прихватили као чисто, свијетло и свето (Душанић, 2018, стр. 366).

Нове богослужбене књиге у Босни и Херцеговини

Окупацијом Босне и Херцеговине (1878. године) (Томић, 1898, стр. 3–4) и уговором Аустроугарске царевине и Васељенске патријаршије (1880. године) Црква, која је до тада имала широку аутономију (Никашевић, 1904, стр. 3–15), постаје директно зависна од нове окупационе власти (Маџар, 1982, стр. 15–29). За митрополите се доводе Срби од којих се очекивало да покажу лојалност новој власти и да народ полако спреме за прелазак на Унију са Римом. Тако је први српски митрополит у Сарајеву Сава Косановић више пута „ласкаво и срдечно” врбован да се поунијати и народ преведе под власт „Светог оца” (Вуковић, 1996, стр. 431–433). Митрополит је сваки пут ревносно, одважно и храбро одбио нуђене погодности, због чега је смијењен са митрополитске катедре. Овај догађај створио је огромно неповјерење свештенства и народа у нову власт, па се од тада свако вјерско питање дубоко испитивало и о њему се нашироко полемисало.

У том периоду економски, образовни, просвјетни и културни живот народа у Босни и Херцеговини везује се за име контроверзног министра Бењамина Калаја (1839–1903) (Фотије, 2024, стр. 8–9). Поред неуспјелог покушаја промјене расположења српског народа према новој окупаторској власти те стварања нове нације путем културне (Недић, 2024, стр. 195–196) и економске политике, он се почиње бавити и црквеним темама. Издавање црквено-просвјетних часописа, брошура и књига служило је да свештенство и народ одобровоље према његовој влади. Међутим, све ово је међу српским народом прихватано као покушај удаљавања од цариградског патријаршијског трона, расрбљавања и унијаћења.

Нова власт увидјела је опасност од спомињања руског и српског владарског дома у храмовима², па уз директно учешће Бењамина Калаја почињу и прве идеје око штампања „коректних” богослужбених књига. Још 1885. године Калај је ову идеју обзнанио аустријском министру богоштовања, наводећи да Монархија мора штампати књиге за потребе Православне цркве (Краљачић, 2017, стр. 352).

Калај је сматрао да би се штампањем нових, луксузно уређених богослужбених књига мирно спријечио и зауставио њихов увоз из Русије и Србије (Краљачић, 2017, стр. 352). Вјеровао је да ће се тиме смањити национална, историјска, културна, богословска и духовна оријентација српског народа у Босни и Херцеговини према Русији и Србији. Успио је да обезбиједи подршку карловачког патријарха Германа Анђелића, као и митрополита дабробосанског Георгија Николајевића, који су му давали одређене сугестије у вези с тим послом.

² На одређеним мјестима у различитим богослужењима традиционално се молитвено помињу земаљске власти, чија су имена на тим мјестима одштампана у књигама; пошто су кориштене руске па касније и српске књиге, дешавало се да свештенослужитељи произносе молитве за руског цара или српског владара, што се свакако сматрало за политички преступ, јер је по тој логици требало спомињати аустријског цара.

За овај подухват Калај није жалио материјална средства, па је набавио потпуно нови слог и обезбиједио најквалитетнији папир (Душанић, 2018, стр. 365). Књиге су штампане о трошку Владе Босне и Херцеговине, у Земаљској штампарији³ у Сарајеву. Као обрасци служиле су богослужбене књиге штампане у царској Русији, дозволом Свјатјејшег правитељствујућег синода.

Слика 1. *Свештено јеванђеље*, штампано у Сарајеву 1890. године.

Прва штампана сарајевска богослужбена књига, која је изазвала и највише полемике међу свештенством и народом, било је *Свештено јеванђеље*. То је најважнија богослужбена књига, која је као велика светиња положена на средину Часне трпезе у олтару. Сваки пут када свештеник уђе у олтар, он цјелива ову књигу, а у току Свете литургије из ње се читају редовни одјељци. Само у одређеним тренуцима васкрсних и неких празничних богослужења ова књига се износи народу да је цјелива. Поред тога, Јеванђеље ипак није најчешће коришћена књига у дневном кругу богослужења, што намеће питање зашто је одлучено да баш оно буде прво штампано. Ако би се водило рачуна о свакодневној потреби или употреби, то би био Часослов, Октоих или Минеји, али ипак је Јеванђеље прво штампано. По свему судећи, одговор на ово питање могао би бити политички. Штампана је књига коју у рукама готово увијек држе само свештеници, па је њено постојање и навикавање свештенства на њу отварало могућност прихватања, ишчекивања и похвале других издања која ће се појавити. Овоме иде у прилог и чињеница да је 200 примјерака *Свештеној јеванђеља*, уз посредовање аустријског министра богоштовања, послато у Далмацију, за потребе тамошњих манастира и цркава (Краљачић, 2017, стр. 353).

³ Ово је била једна од тада постојећих петнаест штампарија у Сарајеву (Пејановић, 1952, стр. 25–26).

Међу свештенством и виђенијим људима развила се жива дебата око новог Јеванђеља и улоге самог митрополита Георгија у његовом настајању. Због тога су неки сматрали митрополита издајником вјере и српских интереса. Већ у новембру 1890. године у Босанско-херцеговачком источнику митрополит је издао „Јавну исповијест”, демантујући необавијештене дописнике и своје противнике, те увјеравајући клир и паству у свој частан, предан и моралан рад. Између осталог, он пише: „Ја држим, да је боље имати црквене књиге штампане ма и владиним трошком, него ли цркве држати затворене без црквених књига. И прије су се црквене књиге штампале и у Бечу, и у Будиму, па нико томе раду никаква приговора учинио није; а сад се подиже граја против црквених књига које се штампају у Сарајеву по неизмјењеном руском типу, а са знањем цариградске патријаршије и св. синода и под најстрожијим надзором мојим и мојега одбора, у коме су сваки дан четири свештеника присутна...” (Николајевић, 1890, стр. 401).

Сматра се да су босанскохерцеговачки митрополити слијепо подлегли притиску да се у књиге унесу неке аномалије, и то понајприје да се у току богослужења користи ријеч „нашег” цара и краља, као и да се из календарских дијелова избаде имена српских светитеља (Лазић, 2024, стр. 207).⁴ Посматрано кроз призму црквене акрибије, у току богослужења није дозвољено молитвено спомињање људи који нису православни, па би се спомен неправославног аустроугарског цара могао доживјети као вјерски преступ. Поједини митрополити су се довијали и покушавали да се уз владарску титулу дода „православног” (Лазић, 2024, стр. 208), што би изразило теолошку тачност, али и погазило главни разлог штампања књига, јер би молитва била за православног владара, а тај владар није у Босни и Херцеговини. Митрополит зворничко-тузлански Дионисије (1838–1894), охрабрен мишљењем свештенства и народа, јавно се успротивио штампању и дистрибуцији ових књига, због чега је свргнут са митрополитског трона.

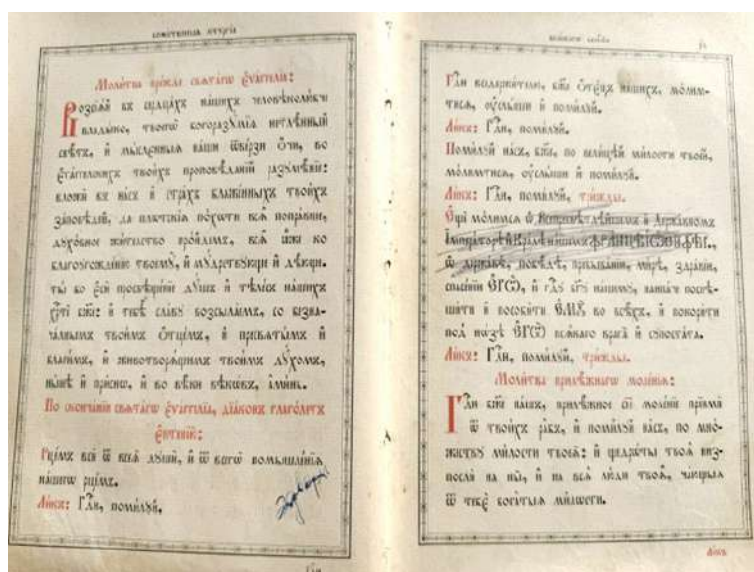
Богослужбене књиге су формално штампане благословом архиепископâ и митрополитâ који су столовали у Босни и Херцеговини. Међутим, митрополит Дионисије је сматрао да босанскохерцеговачки митрополити немају канонско право да одобравају штампање богослужбених књига, те да њихов текст треба слати на провјеру у Цариград, одакле је требало да стигне патријархов благослов, па тек онда да се штампају (Лазић, 2024, стр. 208–209). Овакав став митрополита Дионисија данас посматрамо као покушај одлагања штампања књига, јер, док би једна књига стигла у Цариград, док би се нашао неко стручан ко познаје црквенословенски језик да је детаљно прегледа, те да све представи Синоду и патријарху – потребно је доста времена. Док се све то понови са десет или више књига, прошле би деценије. Да би ублажио овај став митрополита Дионисија, митрополит дабробосански Георгије обавијестио је цариградског патријарха да су књиге спремане под строгим контролом босанскохерцеговачких митрополита, те да су са канонске стране потпуно коректне (Краљачић, 2017, стр. 353), па је услиједио и благослов без њихове детаљне провјере.⁵ Иако је Јеванђеље штампано у августу 1890. године, одобрење за штампање је потписано 9. марта 1891. Васељенски патријарх Дионисије, установивши да је јеванђељски текст у сагласности са петроградским издањем из 1847. године, између осталог је написао: „Зато и благословисмо то богоугодно дјело издавања светих црквених књига, кроз које се богодана и спаситељна благодат наше непорочне православне вјере усељава у душе побожних хришћана” (Петровић, 1891, стр. 125–126).

⁴ Овоме у прилог иде и одлагање припреме за штампу и коначно одустајање од штампања *Србљака*.

⁵ Истина, уз ситне примједбе постављања „дијакритичких знакова” интерпункције унутар јеванђељског текста.

У прилог томе да је овај ретроактивни благослов био неприродан развој ситуације свједочи митрополит Дионисије, који је до краја живота сматрао да су богослужбене књиге у Сарајеву „безаконно штампане”, те да се у њима налази много грешака. И митрополит мостарски Серафим је у Апостолу нашао грешке, па се сматрало да ове књиге нису штампане на основу руских, већ римокатоличких (Јазић, 2024, стр. 212).

Као што се из изложеног може закључити, нема много писаних трагова о оцјенама ових књига. Међутим, међу свештенством и народом до данашњег дана је остало негативно мишљење о њима. У поменутих књигама они нису тражили грешке нити их покушавали исправљати, а нису ни много причали против њих – најчешће су игнорисали њихово постојање. То се може закључити увидом у добро очуване збирке које се чувају у многим парохијама у Босни и Херцеговини.

Слика 2. Деталј из *Службеника* са прецртаним проздама за аустријског императора.

Слика 3. *Апостол* из 1892. године.

Слика 4. *Требник* из 1898. године.

Књиге које су понегдје ипак коришћене претрпјеле су неке измјене од стране свештенства и народа. У многим парохијама у којима се до данашњег дана чувају ове књиге нашли смо прекрижено (Душанић, 2018, стр. 367), прелијећљено или остругано име Франца Јосифа, а на неким мјестима чак дописано име српског владара. Физичким увидом у „пјевнице” видимо да је свештенство радије користило старе, похабане, искапане воском и невјешто лијећљене (лаички рестауриране) књиге из Русије и Србије него сарајевске.

Књиге су најприје продаване по популарној и свакоме прихватљивој цијени. Будући да продаја није ишла најбоље, потом су поклањане уз одговарајућу молбу и јавну благодарност.⁶ Када ни то није уродило плодом, доношене су у села и остављане у црквама. Тако се до данашњег дана у прњаворском селу Вијачани прича како је за њихову нову цркву богослужбене књиге послао сам цар Фрањо.

Прота Светислав Давидовић прихвата мишљење проаустријске црквене штампе тога времена, оправдавајући штампање ових књига и њихово ширење по црквама у Босни и Херцеговини. Он сматра да су књиге штампане под строгим надзором сва три босанскохерцеговачка митрополита, уз активно учешће комисије коју су сачињавали: ректор богословије, професори, катихете средњих школа и чланови конзисторије (Давидовић, 2002, стр. 90), те да су корисне за употребу у црквама.

Проф. др Предраг Пузовић у биографијама митрополита дабробосанских Георгија Николајевића и Николаја Мандића наводи да су се у њихово вријеме штампале богослужбене књиге (Пузовић, 2004, стр. 75). Он не даје никакву оцјену овим издањима нити се детаљно њима бави, али из неутралног тона може се закључити да у овим књигама не види ништа лоше.

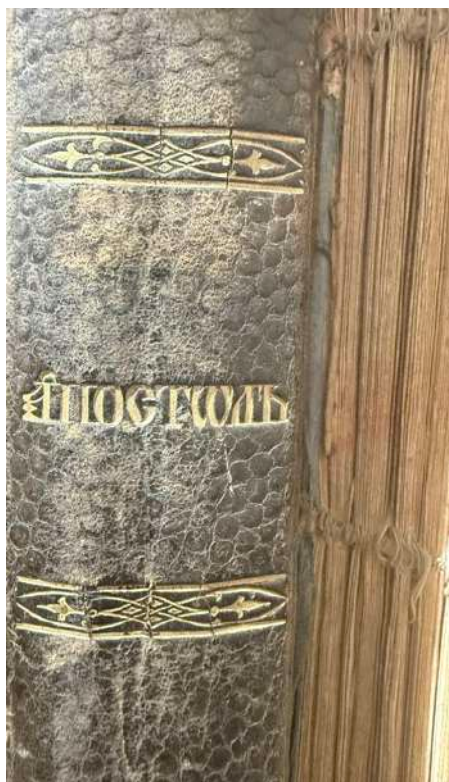
Библиографски опис

1890.

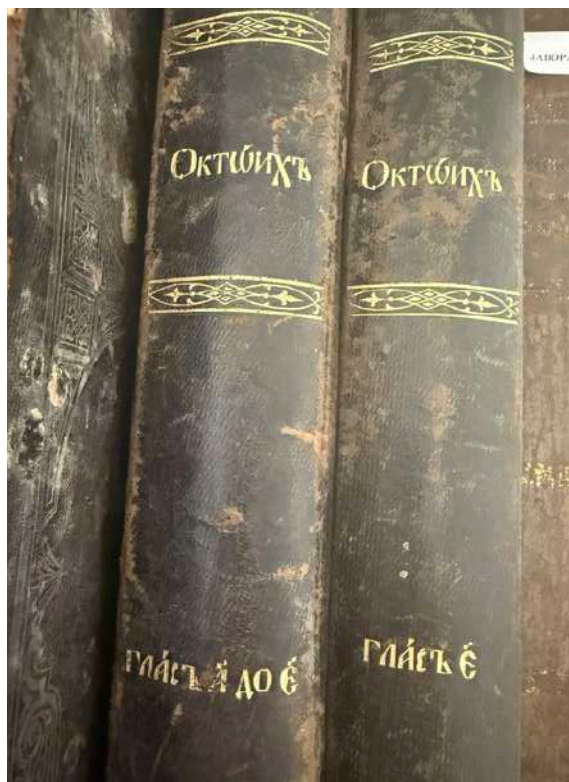
Свѣщенное Евангеліе. – Во Сараевѣ : иждивеніемъ и печатнымъ тисненіемъ Правительства боснійско-херцеговинскаго, 1890. – 416 л. + 37; 40 x 27 см.

Ова књига је штампана дозволом аустријског императора Франца Јосифа Првог (1830–1916), благословом српских православних архиепископа и митрополита: дабробосанског Георгија (Николајевића), зворничко-тузланског Дионисија (Илијевића) и херцеговачко-захумског Серафима (Перовића). Штампање је завршено у августу 1890. године. Постоји више врста корицења ове књиге: од најпростијег корицења у картон пресвучен танким платном или кожом, са златотиском крста или уграђеним металним крсним знамењем, до раскошних плишаних корица са сликаним иконама. Сматрамо да је сваки примјерак био намијењен једној одређеној заједници, у складу са њиховим економским могућностима. Обично је сваки примјерак имао двије украсне и практичне металне копче. На неким примјерцима Јеванђеља на задњим корицама постоје четири металне ножице, чија је намјена да раздвајају књигу од антиминос који се налази на престолу испод Јеванђеља.

⁶ На многим мјестима налазимо податке о јавној благодарности Влади на уступљеним богослужбеним књигама. В: Босанско-херцеговачки источник, свеска I и II, Сарајево, јануар и фебруар 1896, *Јавна благодарност*, 58; Босанско-херцеговачки источник... март, 1896, *Јавне благодарности*, 98–99; Источник, бр. 17, Сарајево, 15. септембар 1900, *Јавне благодарности*, 271.

Слика 5. Повез *Апостола*.

Слика 6. Повез оба тома *Октоиха*.

Слика 7. Предња корица повеза *Службеника* с оковима.

Златотиском украшени кожни повези богослужбених књига штампаних у Сарајеву.

1892.

Апостолъ. – Во Сараевѣ: иждивеніємъ и печатнымъ тисненіємъ Правительства боснійско-херцеговинскагw, 1892. – 235 л.; 38 x 26 см.

Дјела апостолска и посланице Светих апостола – Апостол штампана су у вријеме императора Франца Јосифа Првог, а благословом српских православних архиепископâ и митрополитâ: дабробосанског Георгија (Николајевића), херцеговачко-захумског Серафима (Перовића) и зворничко-тузланског Николаја (Мандића). Штампање је завршено у августу 1892. године. Апостол је корићен у тврди картонски повез пресвучен кожом, са златотиском Часног крста на предњем корићном листу, декоративним линијама на оба корићна листа и геометријско-флоралним орнаментом између декоративних линија на хрпту. Ова књига има двије украсне и практичне металне копче.

Од свих богослужбених књига ова је била у највећој употреби лаика. Недјељна и празнична зачала су веома често читала дјеца (Јовић, 2018, стр. 6). У прилог томе свједоче видљиво коришћене (похабане) књиге у многим парохијама. Поред тога, у многим парохијама у овој књизи постоји више потписа оних који су их читали, као и записа о вјежбама читања.

Октоихъ сирѣчь Осмогласникъ съ а гласа до е – Во Сараевѣ: иждивеніємъ и печатнымъ тисненіємъ Правительства боснійско-херцеговинскагw, 1892. – 298 л.; 39 x 26 см.

Овај зборник недјељних – васкрсних, суботњих и седмичних служби кроз прва четири гласа штампан је благословом српских православних архиепископâ и митрополитâ: дабробосанског Георгија (Николајевића), херцеговачко-захумског Серафима (Перовића) и зворничко-тузланског Николаја (Мандића). Штампање је завршено у новембру 1892. године. Октоих је укорићен у картонски повез пресвучен кожом смеђе боје. На средини предњег корићног листа је златотисак Часног крста, те бордуре и орнаменти утиснути у кожу. Књига се затвара са двије украсне металне копче.

Октоихъ сирѣчь Осмогласникъ съ е гласа. – Во Сараевѣ: иждивеніємъ и печатнымъ тисненіємъ Правительства боснійско-херцеговинскагw, 1892. – 284 л.; 39 x 26 см.

Други том Октоиха садржи службе од 5. до 8. гласа. Укорићен је у кожни повез, са златотиском руског крста, те утиснутим бордурама и орнаментима. Књига има двије украсне и практичне копче.

1898.

Служебникъ. – Во Сараевѣ: иждивеніємъ и печатнымъ тисненіємъ Правительства боснійско-херцеговинскагw, 1898. – 302 л + 24 л.; 25 x 20 см.

Служебник је богослужбена књига из које свештеник врши дневни круг богослужења и литургију. Сматра се једном од главних књига, без које се не може вршити служба правилно. Овај *Служебник* штампан је благословом архиепископâ и митрополитâ: дабробосанског Николаја (Мандића), херцеговачко-захумског Серафима (Перовића) и зворничко-тузланског Григорија (Живковића). Штампање је завршено у априлу 1898. године. Књиге су корићене у тврди картонски повез пресвучен смеђом кожом, са златотисканим руским крстом на предњем корићном листу и бордурама утиснутим у кожу. Књига се затвара двјема металним копчама.

Требникъ часть перваа. – Во Сараевѣ: иждивеніємъ и печатнымъ тисненіємъ Правительства боснійско-херцеговінскагw, 1898. – 380 л. ; 19x13 см.

Требникъ садржи поредак Светих тајни и молитвословља која се врше у Православној цркви. Будући да је често „теренска књига”, а, да би се лакше и практичније користио, штампа се у различитим издањима (Велики требник, Мали требник, Дополнителни требник). Сарајевски требник је оформљен у три тома. Први том је штампан у Сарајеву 1898. године, благословом архиепископâ и митрополитâ: дабробосанског Николаја (Мандића), херцеговачко-захумског Серафима (Перовића) и зворничко-тузланског Григорија (Живковића). Књига је укоричена у тврди картонски повез пресвучен смеђом кожом, са златотиском руског крста на средини предњег коричног листа. Књига има двије украсне и практичне копче.

Требникъ часть втораа. – Во Сараевѣ: иждивеніємъ и печатнымъ тисненіємъ Правительства боснійско-херцеговінскагw, 1898. – 363 л.; 19 x 13 см.

Наставак првог тома Требника штампан је благословом истих архијереја као и претходни. Штампа је завршена у јануару 1898. године. Књига је укоричена у тврди картонски повез пресвучен смеђом кожом, са златотиском руског крста на средини предњег коричног листа. Постоје двије украсне и практичне металне копче.

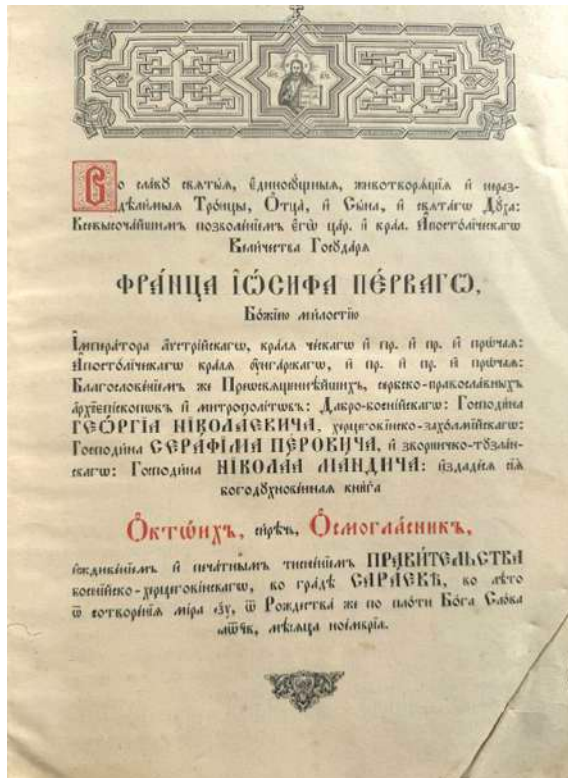
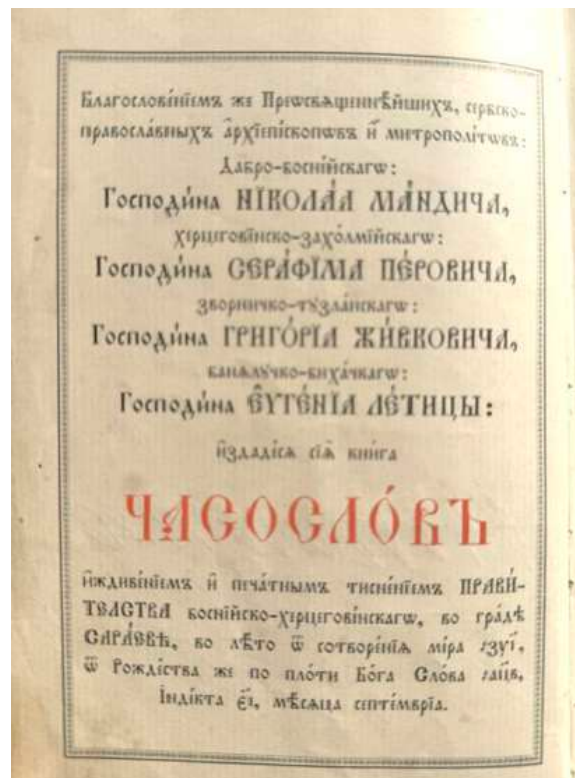
Дополнительный требникъ. – Во Сараевѣ: иждивеніємъ и печатнымъ тисненіємъ Правительства боснійско-херцеговінскагw, 1898. – 363 л.; 20 x 13 см.

Допунске службе које се рјеђе врше и чинопосљедовања која се не налазе у Требнику – *Дополнителни требникъ*, штампан је благословом истих архијереја као и двије претходне књиге. Из штампарије је изашао у јануару 1898. године. Књига је укоричена у тврди картонски повез пресвучен црним платном.

1899.

Минеа общаа. – Во Сараевѣ: иждивеніємъ и печатнымъ тисненіємъ Правительства боснійско-херцеговінскагw, 1899. – 218 л.; 41 x 27 см.

Општи минеј садржи опште службе Господњих, Богородичиних и светитељских празника које се могу вршити у недостатку конкретних служби. И ова књига штампана је благословом архиепископâ и митрополитâ: дабробосанског Николаја (Мандића), херцеговачко-захумског Серафима (Перовића) и зворничко-тузланског Григорија (Живковића). Штапање је завршено у новембру 1899. године. Општи минеј укоричен је у тврди кожни повез, са златотиском руског крста и орнаментима утиснутим у кожу. Књига има двије металне копче.

Слика 8. *Октоих осмоласник* из 1892. године.Слика 9. *Минеј јојшши* из 1899. године.Слика 10. *Минеј празнични* из 1901. године.Слика 11. *Часослов* из 1902. године.

1901.

Минеа празничнаа. – Во Сараевѣ: иждивеніємъ и печатнымъ тисненіємъ Правительства боснійско-херцеговинскаго, 1901. – 438 л.; 41 x 27 см.

Зборник празничних служби које се врше на велике Господње и Богородичине празнике, као и спомене неких светитеља, штампан је благословом архиепископâ и митрополитâ: дабробосанског Николаја (Мандића), херцеговачко-захумског Серафима (Перовића), зворничко-тузланског Григорија (Живковића) и бањалучко-бихаћког Евгенија (Летице). Из штампарије је изашао у октобру 1901. године. Укорићен је у тврди тамносмеђи повез, са златотисканим руским крстом на предњем коричном листу и орнаментима утиснутим у кожу. Књига има двије украсне и практичне металне копче.

1902.

Часословъ. – Во Сараевѣ: иждивеніємъ и печатнымъ тисненіємъ Правительства боснійско-херцеговинскаго, 1902. – 174 л.; 20 x 13 см.

Ова књига штампана је благословом архиепископâ и митрополитâ: дабробосанског Николаја (Мандића), херцеговачко-захумског Серафима (Перовића), зворничко-тузланског Григорија (Живковића) и бањалучко-бихаћког Евгенија (Летице). Штапање је завршено 15. септембра 1902. године. Укорићена је у тврди смеђи повез, са златотиском руског крста и украсним линијама на хрбату књиге.

Закључак

Богослужбене књиге за потребе манастира и црква у Босни и Херцеговини у XIX вијеку махом су доношене из Русије и Србије. То је стварало посебне духовне и културне везе са Русијом, те снажило односе српског народа са двије стране Дрине. Желећи прекинути ове везе, аустроугарске власти 1890–1902. намећу штампање богослужбених књига у Сарајеву. Књиге су штампане о трошку Владе Босне и Херцеговине, у Земаљској штампарији. Као узор послужиле су богослужбене књиге из Русије штампане благословом Свјатјејшег правитељствујућег синода. Босанскохерцеговачки митрополити су учествовали у припреми ових књига, а за њихову штампу имали су и формални благослов васељенског патријарха Дионисија. Важно је споменути да сарајевско издање не представља потпун комплет богослужбених књига, већ само једанаест основних. Посебно видљиво недостају Минеји и Србљак. Ове књиге нису биле добро прихваћене међу свештенством и народом у Босни и Херцеговини. Иако су биле квалитетно и луксузно израђене, уз то и јефтине и приступачне, ипак нису често употребљаване у богослужбене сврхе. До данас се у многим парохијама у Босни и Херцеговини чувају комплети ових књига.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вуковић, С. (1996). *Српски јерарси од деветиој до двадесетиој века*. Београд: Евро, Подгорица: Унирекс, Крагујевац: Каленић.
2. Давидовић, С. (2002). *Српска православна црква у Босни и Херцеговини (од 960. до 1930. год.)*. Шабац: Бели анђео.
3. Душанић, Ј. Б. (2018). *Срби Босне и Херцеговине у XIX веку – борба за слободу и уједињење*. Београд: Порекло.
4. Јовић, П. (2018). *Збирка старијих богослужбених књига и периодике Парохије прњаворске*. Бањалука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске.
5. Краљачић, Т. (2017). *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882–1903)*. Београд: Catena mundi.
6. Лазић, З. (ур.). (2024). Босанско-херцеговачки зборник VII, *Римска пропаганда у Босни и Херцеговини од времена аустроугарске окупације*, Јагодина: З. Лазић.
7. Маџар, Б. (1982). *Покрети Срба у Босни и Херцеговини за вјерско-просвјетну самоуправу*. Сарајево: Веселин Маслеша.
8. Недић, Б. (2024). Бењамин Калај и његов однос према Српској православној цркви у Босни и Херцеговини. У: *Од оријенталној вилајета до европској кондоминијума: Бењамин Калај – земаљски поглавар Босне и Херцеговине: зборник текстова (193–240)*. Бијељина: Издавачка кућа Епархије зворничко-тузланске Синај.
9. Никашевић, Б. (1904). *О стању Православне цркве у Босни и Херцеговини*. Београд: Електрична штампарија и стереотипија Теодора К. Наумовића.
10. Николајевић, Ђ. (1890). Јавна исповијест. *Босанско-херцеговачки изворник*, св. XI, 1.
11. Рејановић, Ђ. (1952). *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529–1951*. Sarajevo: Svjetlost.
12. Петровић, Ђ. (ур.). (1891). Босанско-херцеговачки изворник, свеска IV и V, Сарајево, април и мај 1891.
13. Пузовић, П. (2004). *Српска православна епархија дабро-босанска: Шематизам*. Србиње: Дабар, Духовна академија С. Василија Острошког.
14. Томић, П. М. (1898). *Православље у Босни и Херцеговини*. Београд: Књижара Мите Стајића.
15. Фотије (2024). *Уводна ријеч*. У: *Од оријенталној вилајета до европској кондоминијума: Бењамин Калај – земаљски поглавар Босне и Херцеговине: зборник текстова (7–10)*. Бијељина: Издавачка кућа Епархије зворничко-тузланске Синај.

OLD LITURGICAL BOOKS PRINTED IN SARAJEVO 1890-1902

Summary: The liturgical books used by monasteries and churches in Bosnia and Herzegovina in the 19th century were mostly brought from Russia and Serbia. This created special spiritual and cultural ties with Russia, strengthening the relationship of the Serbian people on both sides of the Drina River. In an effort to sever these connections, the Austro-Hungarian authorities, between 1890 and 1902, imposed the printing of liturgical books in Sarajevo. These books were printed at the expense of the Government of Bosnia and Herzegovina, in the National printing house. The models for these books were liturgical books from Russia, printed with the blessing of the Holy Synod of the Russian Orthodox Church. The bishops of Bosnia and Herzegovina participated in the design of these books, and they also obtained a formal blessing to print them from Dionysius, the Ecumenical Patriarch. It is important to note that the Sarajevo edition does not represent a complete set of liturgical books, but only the eleven basic ones. Notably missing are the Menaion and the Serbian Menaion (Srbljak). These books were not well accepted by the clergy and the people in Bosnia and Herzegovina. Although they were produced with high quality and luxury, as well as cheap and accessible, they were rarely used for liturgical purposes. Even today, many parishes in Bosnia and Herzegovina still preserve complete sets of these books.

Примљено: 9. октобар

Корекције: 17. новембар

Прихваћено: 20. новембар

